

بررسی دلایل گسترش عرفان‌های نوظهور در قیاس با ادیان توحیدی

رقیه قهرمان پور فضلی^۱

چکیده

دین به مثابه‌ی یک فرهنگ از دیرباز در اختیار جامعه‌ی جهانی بوده و ادیان توحیدی همچون مسیحیت، یهودیت و اسلام شاکله‌ی اصلی یکتاپرستی را نمایان می‌کردند اما در هر دوره‌ای از تاریخ بخشی از آموزه‌های اصیل توحید بنا بر منفعت شخصی و یا افکار منحرف عده‌ای دچار انحراف می‌شدند که در برخی مواقع از آنها با عنوان عرفان نوظهور یاد می‌شد و بسته به شرایط جامعه گاهی در انزوا قرار گرفته و گاهی گسترش می‌یافتند، از این رو بررسی دلایل گسترش عرفان‌های نوظهور در قیاس با ادیان توحیدی جزء اهداف اصلی بحث حاضر می‌باشد که به روش توصیفی-تحلیلی مورد بررسی قرار می‌گیرد، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد با گذر زمان و بر اثر پیشرفت مادی انسان جامعه جهانی از آموزه‌های وحیانی و الهی دور شد و همین دوری آنها را دچار بحران‌های روحی و اجتماعی کرد. مردم دنیا از وضع موجود خسته شده‌اند و با وجود تلاش‌های وسیع و همه جانبه نظام‌های لیبرال سرمایه‌داری برای دین‌زدایی، مردم، تشنه معنویت و باورهای فرا مادی شدند و به دنبال الگویی برای پاسخگویی به نیازها و حل بحران‌های روحی و روانی و اجتماعی و... برآمدند تا از این وضعیت آشفته رها شده و به آرامشی پایدار دست یابند، از این رو به عرفان‌های نویی روی آوردند که سخت‌گیری‌های ادیان توحیدی را نداشته باشد و عرفان‌های نوظهور چنین شرایطی را برایشان فراهم ساخت.

کلید واژه‌ها: ادیان توحیدی، پدیده اجتماعی، دین، عرفان‌های نوظهور.

^۱ طلبه سطح ۲، حوزه علمیه خواهران صادقیه، تبریز.

مقدمه

روح جستجوگر انسان در تمامی ادوار تاریخی در پی کسب آرامش و سعادت بوده است و دین با سابقه‌ای به وسعت تاریخ بشر به عنوان یکی از نیرومندترین و پایدارترین نهادهای زندگی اجتماعی انسان، داعیه‌ی به سعادت رساندن بشر را عهده‌دار بوده است. پی‌جویی معنویت برای شناخت هستی و حقیقت آن، ریشه در فطرت انسان‌ها دارد. انسان عصر مدرن نیز از این مهم مستثناء نبوده و همواره به انحاء مختلف درصدد برآوردن نیازهای معنوی و کسب آرامش خود تلاش کرده است. اما آنچه قابل تأمل است رشد روزافزون عرفان‌های نوظهور و یا به عبارتی معنویت‌های نوین هست که با بنیان‌های معرفت‌شناسانه و ایدئولوژیک ادیان توحیدی در تقابل بوده و روز بروز شاهد رقابت تنگاتنگ با ادیان پیشین در حال گسترش می‌باشد.

در یک‌ونیم قرن اخیر، به دلیل پیشرفت علم و تکنولوژی در جهان غرب و رشد مادی‌گرایی بحث ظهور و گرایش به معنویت به صورت نوین آن در جهان غرب مورد توجه قرار گرفت و نحله‌های معنویت‌گرا یا به تعبیر رایج‌تر «جنبش‌های نوپدید دینی» با استقبال گسترده و چشمگیر مواجه شد. امروزه تمایل انسان‌ها به معنویت به طور فزاینده‌ای رو به فزونی است. پدیده‌ای که خاستگاه آن از غرب آغاز و به سایر نقاط جهان تعمیم پیدا کرد. تبدیل شدن دین به احساس شخصی و یا التقاط‌اندیشی در قلمرو دین را می‌توان از مصادیق سکولاریزه شدن دین برشمرد. در منظر جامعه‌شناسان این پروسه پیامد عرفی شدن، دنیوی شدن، قداست‌زدایی، و غیردینی شدن دین خوانده شده است.

جریان ورود فرقه‌های نوظهور از نیمه دوم قرن بیستم آغاز شد که طبق موسسه تحقیقاتی انگلستان^۱ در سال ۲۰۱۰ مشتمل بر ۱۰ هزار فرقه در جهان می‌باشد.^۲

جامعه‌شناسان، روان‌شناسان و فیلسوفان دین، علاوه بر بحث از دین و معنویت، بحث‌های دامنه‌داری را درباره این پدیده‌ها مطرح کرده‌اند.^۳ برخی معتقدند معنویت امروز به یک کالای مصرفی غربی تبدیل شده است و شرق و غرب شاهد ظهور دین‌واره‌های متنوع و مختلف معنویت‌گرا در قالب گفتمان‌های نو از مذاهب سنتی و یا ابداع ادیان، فرقه‌ها و جریان‌های

^۱. inform

^۲. خبرگزاری ایسنا، ۱۳۹۱، کد خبر ۳۹۸۰۱

^۳. همیلتون، جامعه‌شناسی دین، ص ۵۶.

معنویت‌گرایی هستند که هر یک از جریان‌ها، با تبلیغات هدفمند خود پیروانی را از هر سوی جهان به سمت خود جذب می‌نمایند تا ترویج‌گر معنویت نوین این مکاتب باشند.

پس با عنایت بر نکات مذکور در پژوهش حاضر ضمن توصیف و شناخت عرفان‌های نوظهور، ویژگی‌ها، مختصات و شالوده‌های فکری و رویکردی آنان در یک نگاه کلی تدوین و تشریح خواهد شد. در این میان سؤالاتی چند مطرح می‌شود از جمله: مهمترین دلایل اصلی در گسترش عرفان‌های نوظهور در قیاس با ادیان توحیدی چیست؟ منظور از عرفان‌های نوظهور چیست؟ گسترش عرفان‌های نوظهور چه آسیب‌هایی را در ابعاد فرهنگی به همراه دارد؟

به علت سابقه‌ی دیرینه‌ی تحولات دینی نوین در غرب، مطالعات گسترده‌ای توسط متفکرین علوم انسانی در این زمینه انجام شده است. به گونه‌ای که اکثریت تولیدات جامعه‌شناسی دین، مربوط به تحولات عرفان‌های نوظهور بوده است. برای مثال:

کتاب «جامعه‌شناسی معنویت»^۱ نوشته فلاناگان که شامل دوازده مقاله از جامعه‌شناسان دین و متخصصانی است که درباره‌ی تحولات اخیر در حوزه دین و معنویت به رشته تحریر درآورده است. هم چنین گوردون لینچ در کتابی با عنوان «معنویت جدید: مقدمه‌ای بر باور پیشرو در قرن بیست و یکم»^۲ پیرامون معنویت جدید و علل تاریخی آن و ارتباطش با سازمان‌های دینی نوپدید و تمدن را مطرح کرده است. یا در کتاب «فروش معنویت: به نرمی تصاحب کردن دین»^۳ نوشته جرمی کارت و ریچارد کینگ، بیشتر به جنبه‌ها و کارکردهای سیاسی و اقتصادی جنبش‌های معنویت‌گرا برای جوامع معاصر پرداخته‌اند.^۴

سعیدی^۵ (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «تحولات دینی در دنیای معاصر با تأکید بر دین‌ها و معنویت‌های جدید» با استفاده از روش فرا تحلیل، یعنی تحلیل و استنتاج منطقی از یافته‌ها و دانش گردآمده در قلمرو دانش جامعه‌شناسی دین، منابع خارجی و داخلی، ویژگی تحولات نوپدید دینی و روند احتمالی آنها را مورد شناسایی قرار می‌دهد.

۱. A Sociology of Spirituality

۲. The New Spirituality: An Introduction to Progressive Belief in the Twenty-first Century

۳. Selling Spirituality: The Silent Takeover of Religion

۴. سعیدی، «تحولات دینی در دنیای معاصر با تأکید بر دین‌ها و معنویت‌های جدید»، ص ۱۶۳.

۵. همان.

امتیاز مقاله حاضر نسبت به سایر مطالعات صورت گرفته بررسی کاستی‌ها و خلأهای فرهنگی است که بر اثر ظهور عرفان‌های نوظهور به وجود آمده و اعتقادات ادیان توحیدی را به چالش کشانده و گاه زیر سؤال برده است.

۱. مفهوم‌شناسی

ابتدا لازم است برای درک بهتر مطالب، مفاهیم اساسی موجود در مقاله مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد.

۱-۱. عرفان‌های نوظهور

یک باور دینی یا جنبش اخلاقی معنوی یا فلسفی محسوب می‌شود که به بدنه دینی حاکم در جامعه تعلق ندارد. عرفان‌های نوظهور ماهیتی فرقه‌ای داشته و خارج از جریان حاکم و مسلط بوده و طرفدارانش را از فرهنگ میزبان جذب و پذیرش می‌کند.^۱

اندیشمندان بر مبنای خاستگاه جغرافیایی اولیه، و در یک طبقه‌بندی کلی از عرفان‌های نوظهور آنها را به چهار گروه عمده تقسیم‌بندی نموده‌اند که عبارتند از:

۱- معنویت‌های غربی: عرفان‌های سرخ پوستی که خود در چند قالب (عرفان تولتک، عرفان سو، عرفان ساحری (کاستاندا) شکل گرفته است)، شیطان پرستی،

۲- عرفان‌های مسیحیت: عرفان اکنکار (ek)، مونیس، مورمون‌ها، کاترین پاندر، دیپاک چونز، دبی فورد، پائولو کوئیلو، وین دایر، دونالد والش، تئوصوفی، اسکاوال شینه، قانون جذب، شاکتی گواین، اکهارت، توله و ...

۲- عرفان‌های آسیای شرقی: فالون دافا، یوگا، اوشو، کریشنا مورتی، سای بابا، بودیسم، یو گاناندا، دالای لاما، واسوانی، مهربابا و ...

۳- عرفان‌های بومی: عرفان حلقه، رام الله، علی یعقوبی، ورزش‌های شاهمیری.^۲

^۱. ریاحی، مطالعات معنوی، ص ۴۲.

^۲. تقوی به نقل از شریفی دوست، «کاوشی در معنویت‌های نوظهور»، ص ۷۸.

۱-۲. معنویت

«معنویت» در لغت، مصدر جعلی از واژه «معنوی» است که با افزودن یای نسبت به آن از واژه «معنی» که خود مصدر میمی بوده و مفاد آن مقصود و مراد است مشتق شده است.^۱ بنابراین معنوی یعنی منسوب به معنی و در مقابل «لفظی» است. این کلمه در معانی دیگری مانند حقیقی، راست، اصلی، ذاتی، مطلق، باطنی و روحانی به کار رفته است.^۲

در تعریف اصطلاحی معنویت لزوماً به معنای تعلق به یکی از ادیان نهادینه و تاریخی نیست، بلکه به معنای داشتن نگرشی به عالم و آدم است که به انسان آرامش، شادی و امید بدهد.^۳ عده‌ای معنویت را موضوعی گسترش‌یافته‌تر از «دینی» که کمتر نهادینه شده می‌فهمند در مقابل عده‌ای نیز معنویت را مرکز و قلب دین می‌دانند که به ویژه در تجربه عرفانی و دینی مشاهده می‌شود که به صورت فرزاندگی ایمان برای زندگی کردن با آن ایمان می‌توان در نظر گرفت و به تعریف دیگر:

«معنویت به مثابه آموزه‌ای است که از این عمل به ظهور می‌رسد و آن را هدایت می‌کند؛ یعنی همان اصول و قواعد معنوی و توصیه‌های گوناگون برای رسیدن به کمال که در دین‌های متفاوت مشاهده می‌شوند. - مطالعه نظام‌مند و تطبیقی و نقادانه تجربه‌ها و آموزه‌های معنوی که در زمان ما به روشی کاملاً تازه تکامل یافته‌اند».^۴

۲. دلایل گسترش عرفان‌های نوظهور

عرفان‌های نوظهور در دوران مدرن صرفاً گرایش به امور روحانی و باطنی را نشان نمی‌دهند آن-چنان که در سنت دیده می‌شود یکی از علل گسترش چنین عرفان‌هایی با داعیه‌ی نادیده گرفتن ظاهر ادیان آغاز گردید، این گروه‌ها گاه تا جایی پیش می‌روند که وجود خدا را جزء ظواهر دین معرفی کرده و آن را فرعی و حاشیه‌ای می‌دانند و عواملی چون تعالی خویشتن، خود تحقق بخشی و یافتن الوهیت حقیقی در درون خویش هسته‌ی اصلی چنین عرفان‌هایی را تشکیل می‌شود.^۵ چنین افکاری در اثر ایجاد شدن خلأ معنوی بعد از پدیده‌ی رنسانس در غرب بیشتر نمود یافت و اوج گسترش آن در چند دهه‌ی اخیر مشاهده می‌شود و انسان ماشینی در ورای تمام دغدغه‌های

^۱. ابن‌منظور، لسان‌العرب، ذیل واژه.

^۲. مؤسسه آموزشی امام خمینی (ره)، «معنویت همزاد و همگام انسان نگاهی دینی - روان‌شناختی»، ش ۸۷، ص ۶.

^۳. ملکیان، راهی به راهی، ص ۳۷۶، به نقل از معناشناسی معنویت، مدرسه علمیه الزهرا (س) قروه.

^۴. جان راسل، فرهنگ ادیان جهان، ص ۵۹۶-۵۹۸.

^۵. کیانی، محمدحسین، جنبش‌های نوپدید دینی-معنوی، ص ۶۷.

معنویت‌گرا در کارخانه‌های بزرگی مثل هالیوود نسبت به سایر فیلم‌ها برتری دارد. حتی برخی فیلم‌ها محتوای ورزشی، پلیسی، خانوادگی و جنایی دارند، ولی در خلال آن نوعی تفکر معنوی نیز تبلیغ می‌شود.^۱

البته بهترین راه مقابله با این جنبش‌ها همان فرمایش مقام معظم رهبری مبنی بر ایجاد تمدن نوین اسلامی است. هر کس باید این تمدن را از خود شروع کند. وقتی مردم معنویت اسلامی را بچشند و لذت آن را تجربه کنند، قطعاً دیگر به سراغ معنویت‌های بی بنیان نخواهند رفت. همان گونه که اگر مادر برای بچه‌اش غذای سالم تهیه کند، دیگر بچه برای خرید مواد خوراکی به سمت مغازه‌ها نمی‌رود. زیرا سیر است و خلایق ندارد. پس حتی اگر بتوان امروز همه‌ی جنبش‌های نوپدید معنوی را از بین برد، باز فردا جنبش و عرفان جدید دیگری درست می‌شود.^۲

۴. مقایسه خصوصیات عرفان‌های نوظهور با ادیان توحیدی

عرفان‌های نوظهور بیشترین سازگاری را با جامعه مدرن دارند. یکی از اندیشمندان به نام «فن» می‌گوید: «این نوع دین را می‌توان بدون هر گونه تناقض با نقش‌های شغلی روزمره به کار بست؛ زیرا فعالیت‌های آن به زمان‌ها، مکان‌ها، چیزها و قضایای بسیار مخصوصی محمد است».^۳

ادیان توحیدی غالباً کل عالم طبیعی و مابعدالطبیعی، انسان و رفتارهای او، زمان، مکان و خلاصه هر آنچه که در عالم وجود است را در دو بخش «مقدس» و «نامقدس» تقسیم می‌کند، اما عرفان‌های نوظهور اصول حاکم بر خود را از دایره‌ی الهی بیرون کرده و آنچه را که «عرف» به آن تمایل نشان می‌دهد، مورد توجه قرار می‌دهد از این رو بسیاری از امور را که خوشایند پیروانش نیست از سایبان مقدس خارج نموده و آنها را در حوزه‌ی خودمختار بشر و خنثی نسبت به امور متعالی معرفی می‌کند.^۴

عرفان‌های نوظهور فعالیت‌ی وجدآور هستند که با امور دینی مرتبط بوده و غالباً با امور جادویی و اسرارآمیز و آمیخته به خرافات سر و کار دارد. در این نوع عرفان افراد به امور غیرعقلانی توجه می‌کنند و از به کار بستن قوه‌ی عقل در پذیرش امور طبیعی و ماورایی امتناع می‌کنند. در حالی که

^۱. دلاور پوراقدم، فرقه‌گرایی و تهدیدهای امنیت فرهنگی جلد ۳۰۳، ص ۸.

^۲. نوایی، «اخلاق اجتماعی، سرمایه‌ی معنویت دین»، ش ۹۵، ص ۶۹.

^۳. همیلتون، جامعه‌شناسی دین، ص ۳۱۳.

^۴. کیانی، جنبش‌های نوپدید دینی-معنوی، ص ۶۸.

ادیان توحیدی عقل را فعلی می‌دانند که به ظواهر اکتفا نکرده و در جستجوی حقیقت معناست و سرمنشأ حقیقت تنها در نزد مبدأ هستی «خداوند» قابل دسترسی است.^۱

عرفان‌های نوظهور بر معنویت جدید تأکید دارند و بنابر ادعا معنویت جدید، جهالت به خویشتن واقعی را از بین می‌برد بدین صورت که یک درک جدید از فضای تاریخی میان حالت واقعی و حالت بالقوه فرد ایجاد می‌کند و با آن درک، امکان خود تحقق‌بخشی کامل با رسیدن به زمان حال به وجود می‌آید. در واقع، معنویت بر بیدار کردن نیروهای اسرارآمیز تمرکز می‌کند و با رویکردی تجربی، به درک معنوی و حقیقت غایی شناخته می‌شود و این تمایز میان معنویت جدید با ادیان توحیدی را بیان می‌کند.

^۱. مبینی، عقل در قرآن، ص ۵۰.

نتیجه‌گیری

ادیان توحیدی بر پایه‌ی خداشناسی و خداخواهی شکل گرفته است اما عرفان‌های نوظهور بر اساس نیازهای انسانی و بر اثر انحراف فکری برخی از افراد شکل گرفته است و باعث قرارگیری هویت‌های مذهبی در برابر عرفان‌های نوظهور شده است، توحیدباوری در مقابل خودباوری که ادیان توحیدی، توحید را قبول کرده و عرفان‌های نوظهور هر آنچه را که از خود انسان صادر می‌شود را می‌پذیرند.

نتایج نشان می‌دهد جامعه‌ی مدرن امروز بیش از هر دوره‌ای شرایط پذیرش عرفان‌های نوظهور را دارند از این رو دلایل زیادی برای گسترش عرفان‌های نوظهور وجود دارد برخی از آنها عبارتند از: عدم آگاهی نسبت به دین خود، چنانچه بیان شد برخی صرف داشتن نام (مثلا مسلمانی) مسلمان بوده و هیچ گاه به دنبال کشف حقیقت نرفته‌اند و درصدد رفع کاستی‌هایش برنیامدند عملکرد بد کلیسا و خودخواهی‌های آن‌ها، ترویج بی‌هویتی، فقر و محرومیت حاکم بر جامعه، آزادی بی حد و حصر از جمله‌ی و از همه مهم‌تر مخاطب‌شناسی عرفان‌های نوظهور است، سرکرده‌های این عرفان‌ها با شناسایی نقاط ضعف هر جامعه‌ای و شناسایی دقیق اقشار آسیب‌پذیر به سراغ افرادی می‌روند که علاقه‌ی بیشتری به سبک و روش عرفان آنها دارند.

فهرست منابع و مآخذ

قرآن

الف) کتب فارسی

۱. اکبری، محمود، مذهب‌گرایی و مذهب‌گریزی جوانان، قم: فتیان، ۱۳۹۰ هـ.ش.
۲. ادبی، محمدجواد، درآمدی بر شیطان‌پرستی، مشهد: انتشارات قدس رضوی، ۱۳۹۱.
۳. امام چهارم، علی بن الحسین علیه السلام، (۱۳۸۳)، صحیفه کامله سجادیه، منسوب به امام زین‌العابدین علی بن حسین علیه‌السلام، ترجمه: حسین استاد ولی، قم: الهادی.
۴. تیلور، چارلز (۱۳۸۹) تنوع دین در روزگار ما (دیداری دوباره با ویلیام جیمز)، ترجمه: مصطفی ملکیان، نشر شور.
۵. ریاحی، محمد اسماعیل (۱۳۹۲) مطالعات معنوی، قم، نشر پژوهشکده باقرالعلوم.
۶. رضایی اصفهانی، محمدعلی، قرآن و تربیت (تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای قرآن و علوم)، قم: انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۹۲.
۷. سوزوکی، دایستسو تیتارو، مقدمه‌ای بر ذن بودیسم، تجدید چاپ، انتشارات گروو، ۱۹۹۱.
۸. شیخاوند، داور، «آسیب‌شناسی اجتماعی»، تهران: نور، ۱۳۵۰.
۹. فرجاد، محمدحسین، آسیب‌شناسی اجتماعی و اقتصادی، بخش چهارم.
۱۰. لاوی، آنتوان زندر، «انجیل شیطان»، نیویورک: آون، ۱۹۶۹.
۱۱. لویز، مایکل جی، چگونه جذب کنیم!، ترجمه: میترا کیوان‌مهر، تهران: نشر علم، ۱۳۸۶.
۱۲. کیانی، محمدحسین، جنبش‌های نوپدید دینی-معنوی، قم: سازمان تبلیغات اسلامی، پژوهشکده باقرالعلوم علیه‌السلام، ۱۳۹۶.
۱۳. محسنی، محمد آصف، قرآن با سند اسلام، کابل-افغانستان: رسالات، مرکز حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌العظمی محسنی، ۱۳۹۴ش - ۱۴۳۶هـ.ق.
۱۴. مبینی، محمدعلی، عقل در قرآن، معرفت، ۱۳۸۰.
۱۵. ملکیان، مصطفی، راهی به رهایی، تهران: نگاه معاصر، ۱۳۹۶.
۱۶. همیلتون، ملکم، جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، نشر تبیان، ۱۳۸۹.

۱۷. هینلز، جان آر، فرهنگ ادیان جهان، گروه مترجمان، ویراستار: ع. پاشایی، چاپ اول، تهران: نشر مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، ۱۳۸۶.

ب) کتب عربی

۱۸. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۱۳، بیروت: دارصادر، بی تا.
۱۹. قمی، شیخ عباس، سفینه البحار مدینه الحکم والآثار، قم: اسوه، ۱۳۵۹ ق.
۲۰. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه، ج ۶، ۱۳۶۵ ش.
۲۱. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت: مؤسسه الوفاء، ج ۷۸، بی تا.

ج) مقاله‌های و فصلنامه‌ها

۲۲. دلاور پوراقدم، مصطفی، «فرقه‌گرایی و تهدیدهای امنیت فرهنگی»، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، پگاه حوزه، جلد ۳۰۳.
۲۳. سایت خبرگزاری ایسنا (۵ بهمن ۱۳۹۱ - ساعت ۱۴:۱۸) عنوان مقاله: ۱۰ هزار فرقه در جهان وجود دارند، مدیر مرکز مطالعات راهبردی موسسه ندای فطرت، کد خبر: Zanzan - 39801
۲۴. سعیدی، محمد مسعود (۱۴۰۰) تحولات دینی در دنیای معاصر با تأکید بر دین ها و معنویت‌های جدید، مطالعات جامعه شناسی، سال ۴، شماره ۵۵: ۱۸۳ - ۱۶۱.
۲۵. شریفی دوست، حمزه، «کاوشی در معنویت‌های نوظهور؛ بررسی ده جریان فعال در ایران»، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۸.
۲۶. ضیایی پرور، حمید، «جنگ نرم ویژه جنگ رسانه‌ای، مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران»، ۱۳۸۳.
۲۷. گل پرور، هومن، «کاربرد قانون جذب - کارگاه آموزشی راز»، مجموعه آموزش‌های آبراهام هیکس، تهران: پیکان، ۱۳۸۹.
۲۸. مؤسسه آموزشی امام خمینی (ره)، «معنویت همزاد و همگام انسان نگاهی دینی - روان‌شناختی»، ش ۸۷، ص ۶.
۲۹. نوایی، علی‌اکبر، «اخلاق اجتماعی، سرمایه‌ی معنویت دین»، نشریه پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، مرداد و شهریور ۱۳۹۱، شماره ۹۵.